

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban

Krónikájában a magyar Névtelen szerző (1200–1210 körül) tudvalévőleg két helyen is megemlíti a Fekete-tengert. Először az első fejezetben Szkítia fekvésének a leírásakor: „Szkítia ugyanis, amelyet Dentümgoyernek hívnak, hatalmas föld tőlünk keletre, s határai északtól egészen a *Fekete-tengerig* terjednek”, majd a 44. fejezetben: „Innen a magyarok útja Orsova várához vezetett, amelynek bevétele után egy hónapon át ott időztek. Onnan Vajtát a sereg harmadrészával meg a helybeliek túsul vett fiaival együtt Árpád fejedelemhez küldték. Egyúttal követeket is menesztettek hozzá, hogy engedélyt kapjanak Görögországba vonulásukhoz: hogy egész Macedóniát a Dunától a *Fekete-tengerig* meghódítsák.” (VESZPRÉMY 1999: 10, 39). Az említések érdekessége, hogy a szerző az első fejezetben a tenger megnevezését *ad Nigrum Pontum* formában használja. Ezzel érzékelteti, hogy forrásában, így Reginónál (Regino 131), a Fekete-tenger szokásos, klasszikus *Pontus* nevét találta, amihez tudálékosan illesztette hozzá a *fekete* jelzőt, noha arra valójában nem is lett volna szükség. Ehhez az említéshez kapcsolódóan a Fekete-tengernek a magyar őshaza-képben elfoglalt helyét, az anonymusi ábrázolás ellentmondásait szépen írta le és értelmezte HARMATTA JÁNOS (1977: 206–9). A második előfordulás földrajzilag valóban nem pontos, mivel Macedónia nem a Fekete tengerig terjedt, ám bizonyos tájékozatlanság, rossz tájolás a középkori szerzők számára megengedett, amire számos példát gyűjtött egybe HENRYK PASZKIEWICZ (1965: 134–45). E tájékozatlanság is viszonylagos, hiszen a korabeliek ismeretei az utazók, elsősorban a kereskedők híradásai révén fokozatosan tágultak, s váltak földrajzi ismereteik egyre pontosabbakká, amint 1206-ig velencei kereskedők a Krímig jutottak el, s onnan gazdagították az otthoniak világgképét újabb részletekkel (SCHMIEDER 1994: 153).

A névalak előfordulásával kapcsolatos történeti problémát az jelenti, hogy a középkori írott forrásokban a Fekete-tenger *fekete* jelzője először az 1265. június 18-i bizánci-velencei szerződésben fordul elő, rögtön két nyelven, görögül *Maure Thalassa*, latinul: „Mauritalassae, videlicet *Mari Nigro*” (BRATIANU 1969: 45; IRMSCHER 1962: 17). Érthető, hogy e szempont a Névtelen szerző szövegének a datálási érvei között is helyet kapott. Értelemszerűen azok, akik IV. Béla korába szerették volna a szerzőt elhelyezni, előszeretettel hivatkoztak erre a körülményre. A névhasználat magyarázata azonban mindenképpen szükséges, hiszen a Névtelen munkáját későbbre datálók egy része is a tatárjárás előttre helyezi. Tekintettel arra, hogy a szerző művét a legnagyobb valószínűséggel még az 1220-as évek vége előtt lezárta, a Fekete-tenger itteni említése majdnem négy évtizeddel megelőzi az 1265-ös említett előfordulását.

A nyelvészeti szakirodalom régóta tisztázta, hogy a tenger görög neve *Pontus Axeinos*, minden bizonnyal egy iráni ’sötét színű’ szóra megy vissza, amiből azután az *axeinos* ’barátságatlan’, majd *euxenios* ’barátságos’ jelentésű alakok népetimológiás fejlődéssel alakultak ki. Ezt követően a XIII. századig kell várni, hogy a török nyelvet beszélő népeknek köszönhetően ismét felbukkanjon a tenger *fekete* megnevezése, immár bizánci kultúrkörben. Ennek megfelelően a tenger neve a törökben *Kara deniz* lett, s innen szinte minden nyelvben kiszorította az ókori és középkori alakokat, pl. *Nagyobb tenger* (*Mare majus*, Marco Po-

lónál *Marmaiour*) stb. E török népek névadásában a fekete az 'északi' jelentésben állhatott, mivel a vörös a déli Indiai-óceánt (a Vörös-tengerrel jelezte), a nyugat a fehér, a kelet pedig sárga, zöld színekkel állt kapcsolatban, s ennek megfelelően *Ak deniz* 'fehér tenger' jelenti törökül a Földközi-tengert (korábban már SAUSSURE 1924). Mindebből az is következik, hogy a Közel-Keleten a 'fekete' névalak a XIII. századot megelőzően is folyamatosan ismert lehetett, még ha ezt frott forrás nem is bizonyítja (SCHMITT 1985, 1987, 1996). Bizáncban azonban nem maradt nyoma a törökös változat ismeretének, a Fíborbanszületett egy ide kapcsolható helyének ilyen értelmezését általában elutasítják (IRMSCHER 1962: 17). Mindez azonban nem zárja ki, hogy bizánci területeken a kifejezés ismeretével nem kellene számolnunk, sőt az onnan érkezők a törökös alak ismeretét távoli területek felé továbbíthatták.

Így jelenik meg a Fekete-tenger probléma a hazai Anonymus szakirodalomban, ahol VÁCZY PÉTER a *fekete* jelző ismertetését az 1220-as kun-magyar érintkezésekhez kapcsolja (1974: 30–3). VÉKONY GÁBOR magát a gesztát datálja későbbre, részben ez alapján a XIII. század második felére (1991: 70). MADGEARU pedig úgy véli, hogy a magyarok a kifejezés ismeretét még korai vándorlásuk során sajátították el, s azt sohasem felejtették el (2009: 180, 182). VÉKONY 1991-ben egyenesen úgy fogalmaz a szerzőről: „nehezen képzelhető el, hogy ennek [ti. 1265] előtte használta volna e nevet” (i. h.).

Annál érdekesebb, hogy a készülő új angol–latin Anonymus-kiadás (BAK–RADY–VESZPRÉMY 2010) előkészületei során MARTYN RADY észrevette, hogy XIII. század eleji skandináv forrásokban is előfordul a tenger *fekete* jelzője. Ez szépen igazolni látszik a nyelvészek, így SCHMITT feltételezését, hogy sokkal korábban ismert volt a 'fekete' névalak a Közel-Keleten. Ha pedig így van, semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében (HOLLER 2008), különösen azért nem, mert a krónikában a 'fekete' kétszer is előfordul, s a *Pontus* mellett a 'fekete' jelzőt (ami önmagában is a Fekete-tengert jelenti) a szerző szemlátomást jól tájékozottságát fitogtatva használja.

Tekintsük át tehát a *fekete* jelző skandináv előfordulását is: „...Ekképpen tudott, hogy egy nagy tenger nyílik Narvesundnál (a Gibraltári-öböl) és egészen fel Jeruzsálem földjéig [terjed]. Ugyanebből a tengerből egy hosszú öböl nyúlik északkelet-felé, *Fekete-tengernek* hívják és három részre osztja a világot; amiből a keleti részt Ázsiának hívják, a nyugatiit egyesek Európának, mások Eneiának nevezik...” (Snorri 7) E sorokat Snorri Sturluson „Heimskringla” című történeti munkájának első fejezetében olvashatjuk, és a Névtelessel ellentétben érezhetően nem „ismeretfitogtatási” célzattal használja e megnevezést, a tengert (Svartahaf) immár *feketé*-nek (*svarta*) nevezve, hanem egy valószínűleg már közismert földrajzi elnevezésként (PRITSAK 1981: 245, ahol szerinte az Azovi-tengert is beleértették).

A „Heimskringla” a norvég királyokról szóló sagákat tartalmazó történeti munka, ami a kezdetektől (az euherizált istenösöktől, vagy dátumszerűbben a késő VIII. századtól) 1177-ig követi a norvég eseményeket. A szerző, Snorri Sturluson (1179–1241), izlandi költő, történetíró és politikus, Nyugat-Izlandról származott egy, a vezető arisztokrácia sorai közé éppen felemelkedett családból, ám az Izlandon és Skandináviában elterjedt szokásnak megfelelően nem otthon nevelkedett hanem nevelőszülőknél, amit foster-intézményként emlegetnek (MUNDAL 2002a és 2002b). Snorri nevelőapja Jón Loptsson az Oddaverja családból, amely a dél-izlandi területek egy része felett bírt hatalommal. Ez azért különösen fontos, mert Oddit az izlandi oktatási és „történész” központként ismerték ebben az időben, s maga Jón is tanult ember volt. Ilyen háttérrel tehát nem véletlen, hogy Snorri politikusi pá-

lyája és egyházi hivatalai mellett irodalmárként (például a próza „Edda”) és történetíróként is munkálkodott (a „Heimskringla” vagy a „Különálló Szent Olaf saga”) (BAGGE 1991: 6–19).

A „Heimskringla” keletkezését 1230-as évek körülre teszik, ami jóval megelőzi a tenger nevének 1265-ös „első” előfordulást, ám még ez a dátum is csak másodlagos a számunkra. Snorri műve írásakor számos korábbi munkát használt, köztük Ari fróði XII. századi izlandi történetíró munkáit, illetve – mint maga mondja – okos emberek által elmondott történeteket is pergamenre vetett (Snorri 3).

A vizsgált *Fekete-tenger* elnevezés sem nála fordul elő először, már a „Morkinskinna” és a „Fagerskinna” királyság-gyűjteményekben is megjelenik. A „Morkinskinna” ismeretlen szerző műve, keletkezését körülbelül 1220-ra teszik. E sagagyűjtemény nem foglalkozik a korai idősakkal, az 1030–1157-ig terjedő eseményeket rögzíti, azonban a Keménykezű Haraldról (Harald harðráði, 1047–1066) szóló sagában megjelenik a kérdéses jelző Harald Bizáncból (Miklagarð) való hirtelen távozása alkalmával: „...Eképpen menekült meg Harald Konstantinápolyból, ki a *Fekete-tengerre*.” (Morkinskinna 148.) Ez még csak azt bizonyítaná – amellet, hogy ismerte a „Morkinskinna” szövegét –, hogy már Snorri előtt is használták Izlandon a *fekete* jelzőt a kérdéses tengerre, azt azonban nem, hogy szélesebb körben, akár Norvégiában is használták volna ezt az összetételt. Erre is van azonban forrásunk, hiszen az 1225 körülre datált „Fagerskinna” ismeretlen, ám feltételezhetően norvég szerzője is használja a kifejezést (BAGGE 1991: 19–20; Fagerskinna 19, 22.) Mivel ez a gyűjtemény sem foglalkozik a nagyon korai idősakkal (Fekete Halfdan idejétől 1177-ig taglalja a királyok uralkodását), itt is Keménykezű Harald szökésével kapcsolatban fordul elő a *fekete* jelző (Fagerskinna 246).

Arra a kérdésre, hogy kik használták a *Fekete-tenger* elnevezést és mikor, már választunk, azonban fontos még azzal is foglalkozni, hogy hogyan és honnan jutottak ehhez a tudáshoz e munkák szerzői. Snorri és szerzőtársai ugyan már a viking kor vége (1066) után, a XII. század elejétől kezdték munkásságukat, de az addig megszerzett földrajzi ismeretek (helyek, népek, elnevezések) beépültek a köztudatba. A fekete-tengeri térséggel és az azt akkor uraló Bizánci Birodalommal szoros kapcsolatban voltak a skandinávok, főleg a keleti irányban terjeszkedő, üzletelő varégek. A kereskedésen (és rablás) alapuló viszony II. Baszileiosz idejében fonódott szorosabbra, amikor is a császár a Kijevi Rusztól (Vlagyimirtől) kért és kapott segítséget egy 6000 fős varég csapat formájában (OSTROGORSKY 2003: 252–60). Később pedig kettős szerepet tölthettek be a Birodalomban, mint a császár udvari testőrsége, vagy mint egy, a hadseregen belüli bárhol, bármilyen feladatra és különböző fegyvernemekben bevethető elit csapat. Ez azért fontos jelen kutatásunk számára, mert a Snorri féle „Heimskringla” első sagája, a norvég királyok eredetét és a régi istenek emberi mivoltát bemutató „Ynglinga saga” rengeteg földrajzi nevet és népet említ erről a területről. Ezek közül néhány: Trákia, Trója, Serkland (a szaracénok földje), Bláland (a feketék területei-Afrikában), Tanais (Don folyó), Nagy vagy Hideg Swithiod (Scytia Major) vagy Turkland (Asia Minor) (Snorri 7–9). HEINRICH BECK tanulmánya alapján a skandináv istenek trójai eredete francia hatásra vezethető vissza, aminek egyik „importőre” Ari fróði kortársa, a feltehetőleg latinul alkotó történetíró, Sæmundr fróði (1056–1133) lehetett, aki egyébként Párizsban tanulhatott. A Trákia, Tyrkland illetve a türkök, mint népnév megjelenését, viszont egyértelműen bizánci hatással magyarázza, amit a már ismertetett, tartós bizánci kapcsolat nagyban elősegíthetett (BECK 1994: 49–60, amihez lásd még UŐ. 1991: 15). Nem kevésbé gazdag a Keménykezű Harald bizánci éveivel kapcsolatban megadott

földrajzi elnevezések száma a térségből, ami viszont személyesebben köthető a Harald kíséretéhez tartozó izlandiakhoz, akik hazavitték történeteit (Morkinskinna 204.)

A nemzetközi nyelvtörténeti szakirodalom sokat foglalkozott a Fekete-tenger névalakjaival, de érdekes módon nem vett tudomást a magyar Névtelen és a skandináv források említéseiről, amelyek évtizedekkel megelőzik az eddig ismert 1265-ös említést. Ezek szerint legkésőbb az 1220-as évekre Európa távol eső pontjain is tudomást szerzetek a Fekete-tenger „modern” elnevezéséről, vélhetően a bizánci területhez fűződő személyes kapcsolatok útján. A magyar Névtelen datálási szempontjai mellett éppen ez indokolja jelen írásunkat.

Hivatkozott irodalom

- BAGGE, SVERRE 1991. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. University Press of California.
- BAK, JÁNOS M. – RADY, MARTYN – VESZPRÉMY, LÁSZLÓ (eds.) 2010. Anonymous, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians, Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament about the Destruction of Hungary by the Tartars. (Central European Medieval Texts, Vol. 5.) Bp. – New York.
- BAUMGÄRTNER, INGRID 1997. Weltbild und Empirie. Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters. *Journal of Medieval History*. 23: 227–53.
- BECK, HEINRICH 1994. Snorri Sturluson's Sicht der paganen Vorzeit (Gylfaginning). *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil-Hist. Klasse*. (Nr. 1.)
- BRATIANU, GEORGES I. 1969. La mer Noire. (*Societas Academica Dacoromana. Acta Historica*, 9.) München.
- Fagerskinna = Fagerskinna. *Norges Kongers Ættetavle. Oversatt av EDVARD EIKILL*. Stavanger, 2007.
- HARMATTA JÁNOS 1977. Anonymus kijöveteléről. *Antik Tanulmányok* 24: 206–20.
- HOLLER LÁSZLÓ 2008. Anonymus és a „Fekete-tenger”. *Magyar Nyelv* 306–16.
- IRMSCHER, J. 1962. Die Benennung des Schwarzen Meeres bei den Byzantinern. *Byzantinoslavica* 23: 6–18.
- MADGEARU, ALEXANDRU 2009. Denumirea Mării Negre in Gesta Hungarorum a Notarului Anonim. *Ephemeris Napocensis* 19: 177–82.
- Morkinskinna = Morkinskinna. *The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030–1157)*. Translated with Introduction and Notes by THEODORE M. ANDERSSON – KARI ELLEN GADE. Ithaca–London, 2000.
- MUNDAL, ELSE 2002a. Borna til vikingane – forsømde eller elska? In: P2 – Akademiet, Z. NRK Fakta, 141–55.
- MUNDAL, ELSE 2002b. Children, Parents and Society as Reflected in Old Norse Sources. In: *Nordica Bergensia*, 27. Nordisk Institutt – Universitetet i Bergen, Bergen. 175–91.
- OSTROGORSKY GEORG 2003. A bizánci állam története. Osiris Kiadó, Bp.
- PASZKIEWICZ, HENRYK 1965. Mare Russiae. *Antemurale* 9: 133–62.
- OMELJAN PRITSAK 1981. *The Origin of Rus'*. Old Scandinavian sources other than the sagas. Mass, Cambridge.
- Regino = Regino von Prüm, *Chronicon cum continuatione Treverensi*. Ed. FRIEDRICH KURZE. Hahn, Hannover, 1890. Reprint MGH SSrG 50.
- SAUSSURE, LÉOPOLD DE 1924. L'origine des noms de Mer Rouge, Mer Blanche et Mer Noire. *Le Globe* 63: 24–36.
- SCHMIEDER, FELICITAS 1994. Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert. Sigmaringen.

- SCHMITT, RÜDIGER 1985. Namenkundlicher Streifzug ums Schwarze Meer. In: Sprachwissenschaftliche Forschungen. Festschrift für Johann Knobloch. Hg. HERMANN M. ÖLBERG – Gernot Schmidt. Innsbruck. 409–15.
- SCHMITT, RÜDIGER 1987. Black Sea. In: E. YARSHATER (ed.), *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 2. New York. 310–13. (On line is elérhető.)
- SCHMITT RÜDIGER 1996. Considerations on the Name of the Black Sea. In: *Hellas und der griechische Osten*. Saarbrücken. 219–24.
- Snorri = Snorri Sturluson, *Heimskringla*. Part Two. *Sagas of the Norse Kings*. Translated by: SAMUEL LAING. Revised with Introduction and Notes by PETER FOOTE. London, 1961.
- VÁCZY PÉTER 1974. Anonymus és kora. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 13–37.
- VÉKONY GÁBOR 1991. Anonymus kora és korhűsége 1–4. *Életünk* 29: 58–73, 135–58, 263–75, 355–75.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1999. Anonymus, Magyarok cselekedetei. Kézai Simon, Magyarok cselekedetei. Anonymus fordítás és bevezetés, Kézai Simon jegyzetek. Bp. 9–86, 125–73.

CSÁKVÁRY ORSOLYA – VESZPRÉMY LÁSZLÓ